

Микола Степаненко

РОДЕ НАШ КРАСНИЙ (штрихи до життєпису Олесь Гончара)

«Батьки і діти! Діти і батьки!», за мудрим твердженням Бориса Олійника, «Нерозділиме і одвічне коло». Вони мають засівати «житейське поле, І не на день минуший – на віки», їм «нічого ділити на спільнім полі», бо все тут «батьківське, але й синівське – теж». Однак у суєтному житті ведеться по-різному. Добре, коли, звернемося знову до щойно цитованого автора збірки «Коло», якого Олесь Гончар велично й заслужено поіменував «поетом-столокосом», «Все наше – од дощинки на вікні До вічної Тарасової муки» передають батьки «синам своїм на віки!» Прикро, коли рветься зв'язок не лишень між батьками й дітьми, а й між поколіннями. Важливо, щоб виконувалася четверта заповідь Господа «Шануй батька твого й матір твою, щоб тобі було добре і щоб ти довго прожив на землі», хоч і існують навіть ваговиті підстави проігнорувати це напуття Всевишнього. Не менш сутнісним є й те, щоб той, хто подарував життя синові чи доньці, сумлінно виконав свій батьківський обов'язок, забезпечив відповідну опіку й дав добре виховання дітям. Проте ця життєва гармонія часто порушується з об'єктивних або суб'єктивних причин, набуває такого гострого сюжету, у якому важко розставити акценти, у якому звинувачення, образи, докори – на поверхні, а розуміння, уміння прощати, прагнення починати все заново – зазвичай десь у заглибах.

Не випадково в цьому маленькому дискурсі-розмислі згадано ім'я Олесь Гончара, а якщо ж бути справедливим, то Олександра Біліченка – автора «Прапороносців», «Гаврії», «Людини і зброї», «Перекопу», «Циклону», «Тронки», «Собору», «Твоєї зорі»...

Перед нами – посвідка про народження (№ 1655027), видана Сухівською сільрадою Кобеляцького району Полтавської області, у якій зафіксовано, що громадянин Гончар Олександр Терентійович народився третього квітня 1918 року в селі Суха. Його батьки: батько – Гончар Терентій Сидорович, мати – Гончар Тетяна Гаврилівна. Отож у цей документ закралися фактичні помилки. По-перше, прізвище батька Олесь не Гончар, а Біліченко. Про свою сім'ю письменник Гончар найповніше розповів у щоденниковій нотатці, що з'явилася за кілька днів до відходу її автора у вічність – 4 липня 1995 року:

Не спиться вночі. Увімкнув лампу, став розглядати фото батьків (єдине воно в мене). Тато, видно, тільки повернувся з фронту, в солдатській формі, ще й погонах, на грудях два Георгіївські хрести (майже як у Григорія Мелехова). Спокійний, задумливий. До коліна притулилося серйозне дівчатко (сестра Шура). Мене ще на світі нема. Мама теж задумлива, зосереджена. Про що вони думають обоє? Який був рівень їхнього розвитку, які думки? Гарна людська пара! Напівгородські, натружені обоє, люди не легкого життя. Мама, що родом полтавська, дівчиною прийшла до міста із-за Ворскли (через Бродщину, Китайгород, Петриківку!), працювала в панів і на Брянському заводі (вже під час 1-ї світової війни), і на фото ніби вдвляється в свою долю, ніби передчувала, що рано піде в могилу. Кажуть, розпилювали удвох із татом дерево на хату, спішили, щоб вселитися до зими, мама, стоячи в ямі, цілоденно тягала ту важку пилку, – мабуть, надірвалася або застудилася тяжко, і взимку її вже не стало. 27 літ усього їй було!

Дорога моя після цього постелилася до полтавських Дідуса та Бабусі, а сестру залишили тут рости, нянчити дітей, народжених від злої мачухи. Вона всі роки порядкувала в хаті, вона, а не Георгіївський кавалер... Тут був приміський колгосп, де тато очолював городню бригаду, що складалася майже із самих молодичь та дівчат, і вони дуже його шанували, любили за гумор та справедливість, в бригаді дружно працювалося, завжди чути було жарти, сміх...

Коли я вже студентом приїхав до батька в гості, він мною явно гордився, я подарував йому свою курсову роботу (відбиток) з «Наукових записок ХДУ», і він у ту роботу уважно вчитувався, розмовляв зі мною, як із дорослим, про серйозні речі, казав щось іронічно-застережливе про «палестинських козаків», і то була наша остання зустріч... Маму дочасно звела в могилу непосильна, не жіноча праця; батькові вкоротила віку фашистська авіабомба (працювали бригадою на аеродромі), і було це тоді, коли я з хлопцями вмивався кров'ю на Росі, захищаючи Київ...

Тільки й маю – що фото оце (від якого йде позитивна енергетика), образ рідних, незнаних, задумливих, таких красивих людей! У полтавській Сухій сердобольні сільські тітусі жаліли мене («Тетянин синок!»), співчутливо називали сиротою, але я чомусь не любив слова «сирота»! Так, життя було суворим, але чи не тому все й перелилося в таку гарячу, таку одержиму любов до України?!

По-друге, місце народження Олеся Гончара не полтавське село Суха, а виселок Ломівка, що притулився до теперішнього Дніпра, а тоді Катеринослава. І тут на допомогу приходять також діарійні записи Олеся Гончара:

«Я народився в неперспективнім селі Сухому», – так треба б мені починати автобіографію... [15 липня 1978 року].

* * *

Ломівка чи Суха? А я й сам не знаю. Правда, метрики сухівські, і, мабуть, на це треба зважати, щоб не збивати з пантелику школярів. Хоча я ж то пригадую, як у Сухівській сільраді метрика з прізвищем Біличенка змушена була поступитися іншій, тут же скомпонованій, довідці з прізвищем маминим та дідусево-бабусиним (це коли я збирав уже документи для технікуму і треба було все між собою узгодити), так воно й пішло... Знаю, що тато аж заплакав, коли побачив першу мою друковану працю, але не з його прізвищем... І мачуха теж ніби не винувата, просто доля так моя склалася... Дорогі мені роди обидва – і Гончарівський, і Біличенківський, бо разом вони ж дали мені життя. Інакше, чому ж мені таке солодке повітря полтавське і чому так хвилює мене дух Дніпра, де котрийсь із предків, шаблю змінивши на лоцманське весло, летів серед спінених бурунів через пороги, летів серед їх смертельного сяйва кудись униз, у переповнені сонцем степи?! Гени? Таж, мабуть, це таки вони голос подають!! [4 серпня 1980].

У родинному архіві вдалося віднайти запис Олеся Гончара на цю ж таки тему із загальною назвою «До автобіографії» й інші нотатки. Подаємо їх:

Із запису до «Щоденника»: червень 1958 до автобіографії

Народився я в Дніпропетровську (а не в Сухій) на теперішній вул. Куйбишева, тоді це ще було майже село. І народився, певно, не 3 квітня, а десь біля Тройці, бо Шура-сестра каже, що бігала мене шукати в картоплі (де мене знайшли) і картопля була вже велика. Отже, метрики, видно пізніше вже тато зробили за могорич по Шуриних (бо вона народилася 4 квітня).

І прізвище моє було Біличенко.

Діда звали просто Дід Білий, хліборобив, але був ледачкуватий, як усі при місті, і кобильчину напував лише тоді, коли в колодязь заірже. Підійде, побачить воду і ірже:

– Піди, Степане, напій (це дядько мій Степан, менший брат батьків).

Щастя моє і пісня моя – це мама. Я її не пам'ятаю. Вона вмерла молодою, років, здається, двадцяти семи. Третій рік мені йшов, і якщо і є про

неї згадка десь в дитячій свідомості, то саме як далека пісня, спомин про прекрасну легенду.

Красива була. Роботяца. Хворіла тифом, а батько з дядьком Яковом спродають помідори, заведуть у садку грамофон і п'ють. А її мужа заїдає, і вона Шуру, сестру п'ятирічну, підкличе і тихо:

– Ськай мені.

А там повно. Боже, як мучилась!

А тоді одержали землю-садибу і стали будуватись. Мати стояла в ямі, батько наверху – пиляли. Застудилась чи підірвалась. Тяжко стала хворіти. Зліпили будку-халабудку на вгороді (як дід став їх гнати з двору) і туди йшли ночувати.

Переночували на вогкій, ще глиняній долівці і зовсім застудились.

Вмерли на Різдво. Вже в новій хаті, рудій ще, тільки всередині побілена (сусідку попросили). Бабуся приїхали з Сухої, пироги з калиною привезли: тут калина диво!

Коли мама вже не могли й ходити, сядуть на лежанці й співають: «Якби ж мені, боже, неділі діждати, може, прийде моя неня мене провідати...» (І після цього приїхали бабуся), ніби виспівала-викликала їх піснею.

Попросили на Різдво тата, щоб переніс на ліжко.

Взяв на руки як дитину і переніс.

А вночі Шура прокинулась від тривоги. Глянула – в мами свічка в руках, і бабуся й тато стоять над нею.

Закричала Шура з переляку, а бабуся до неї і рота затулили:

– Криком не підведеш, а тільки довше мучитиметься, а вона вже й так намучилась.

Потім кажуть: все.

Обоє ми, я і сестра, вже на лежанці. Маму обмивають, і коса чорна по тілу, і голова зів'яло набік.

А тато підійшли, обняли нас обох, заплакали і впали.

Це сестра Шура все пам'ятає, а в мене як спомин про спомин чи, може, вже – по її словах все це бачу...

Як тяжко було. Жінка, не проживши тридцяти, пиляє дерево, вмирає, і місто під боком, і нема лікаря, щоб врятувати.

Вона ж могла б жити – жити досі!

А потім приїзд дядька Якова з Сухої. Як біг я за возом і плакав.

Як потім метрики одержав у Сухій від Міші Юхрємовича.

І став сухівщанином.

* * *

Написати автобіографію (у формі стислої повісті). Як мати пішла дівчиною служити в Катеринославі.

У родинному архіві Гончарів зберігається чимало документів, які дають змогу встановити важ-

ливі факти, що стосуються життєвого шляху письменника, його батьків, родичів. Нашу увагу привернули записи племінниці письменника, доньки сестри Олександри, Віри Гаврилівни Сесь (Сови) – випускниці Дніпропетровського університету, колишньої вчительки хімії та біології, про батька, матір, мачуху, братів по батькові й інших родичів Олесь Терентійовича:

Біліченко Терентій Сидорович народився в 1890 р. по вул. Петрозаводській № 69 м. Дніпропетровська. Він був третім сином у сім'ї, всього дітей було шестеро.

Коли Терентію виповнилось 13 років, померла його мати Христина. Батько одружився вдруге на Пелагеї, у якої було своїх троє дітей.

Терентій рано пішов на заробітки в місто. Працював у євреїв у приватному магазині (прод. і господарчі товари) і дослужився до прикажчика, як він інколи висловлювався.

Десь у тому ж районі міста служила в наймах зовсім молода Тетяна Гончар, яку батько її привіз з Полтавської області і найняв наймичкою до багатих людей за 6 руб. на рік.

Пізніше Терентій і Тетяна познайомилися і десь в 1912–13 роках одружились. Жили вони в батька Терентія. Пізніше Тетяна працювала деякий час на металургійному трубопрокатному заводі.

В 1914 р. Терентій пішов на громадянську війну, а дружина з їхньою донькою Шурую залишилась жити у його батьків. Доки Терентій служив на війні, батьки Тетяни забрали свою дворічну онуку Шуру до себе в с. Суха Полтав. області.

Повернувся Терентій з війни в 1917 р. з двома Георгіївськими хрестами. Є така світлина (незвичне поки що слово): батько у військовій формі, мати Тетяна й дочка Шура.

З квітня 1918 р. в їхній сім'ї народився син Олександр, там же, в дідусевій хатині. Невдовзі стали нарізати ділянки під будівництво. Терентій з Тетяною теж одержали наділ по вул. Рилєєва. Збудували дім, все робили своїми руками. Пиляли вручну, удвох тягали пилку. Спішили як пошвидше закінчити будівництво. Це була осінь 1919 року, коли тяжко захворіла Тетяна. Увійшли в зиму в наполовину недобудовану сиру хату. Пізніше сусіди допомогли побилити всередині хату. Це я пам'ятаю, уже після війни, що так і залишилась половина недобудованої. Ніби бачу сіни, вліво, велика одна кімната, в якій була плита і піч, чотири вікна.

Тетяні ставало все гірше й гірше. І в ніч з 7 на 8 січня 1920 р. вона померла. Було їй всього 27 років, а маленькому синові ще не виповнилось і два роки.

На зиму приїхала бабушка Пріська допомагати Терентію з дітьми. А повесні вона забрала з собою свого онука Сашу, а Шура залишилась з батьком.

Невдовзі Терентій одружився вдруге на двоюрідній сестрі Тетяні Єфросинії. Вона була дуже красива. Її чоловік (був офіцером – якої армії, не знаю)

загинув, а маленький син Жора помер. Фрося теж наймичкувала горничною десь в центрі нашого міста у пана Олексієнка Івана Мартиновича. Це я знала з вуст родичів чи мами. А недавно, числа 10 лютого 2015 р., я слухала передачу по місцевому телеканалі про будинок цього пана як про історичну пам'ятку нашого міста. Записала його прізвище. Це дійсно по вул. Короленка, де було МВД, недалеко від Троїцького собору, біля якого похований цей багач як відома людина нашого міста.

В 1923 р. в Єфросинії та Терентія народився син Василь, а ≈ 1925 року – Микола. За молодшими братами дивилась їхня старша сестра Шура. Пізніше пішли в школу, вчилися добре. А от Шура школи так і не побачила. Залишилась неграмотною. Уже навчилась читати й писати, коли я пішла в школу. До того підписувалась, якщо треба було, ставивши галочку (✓).

Своїх дядьків Василя і Миколу пам'ятаю мало, бо до війни була ще малою. А дядю Сашу взагалі перший раз побачила, коли він приїхав до нас з війни осінню 1945 р. Мені тоді було вже 9 років. Та й все дитинство його пройшло на Полтавщині.

В пам'яті моїй залишилися тільки деякі події чи випадки, які мене вразили в дитинстві. Дядю Васю пам'ятаю дуже красивим, мабуть, був схожий на бабуську Фросю, свою матір. У нього уже був свій фотоапарат. Була така фотографія, де я стою зі своєю покійною сестрою Любою у нас в кімнаті. Це він у нас був у гостях.

Більше про нього я дізналась пізніше, працюючи уже в школі, від своєї колеги по роботі Кармазин Лідії Ілларіонівни (уч. англ. мови). Вона в свій час була його однокласницею і, мабуть, симпатією. Розповідала мені, який він був гарний, спокійний, порядний хлопець. Добре навчався і писав вірші. Говорила, що інколи приносив їх у школу і читав своїм ровесникам. Закінчив семирічку до війни.

Після смерті батька обидва сини пішли на війну. Вас. був дуже поранений. Де й коли – ніхто не пам'ятає. Завезли його додому в 1944 р. по дорозі до шпиталю. Бо порадив йому медбрат, який супроводжував поранених. Сказав: «Вдома, можливо, видужаєш...» Та цього не сталося. Прогресував уже туберкульоз легенів, помер 6 січня 1945 р.

Мені тоді було 8 років. Ми з мамою часто відвідували його хворого. Пам'ятаю, що обов'язково пригощав мене медовими сотами. А коли зовсім заліг, просив свою матір, щоб вона пригостила мене цими ласощами.

Це дитячі спогади.

Другий мій дядя Коля після семирічки навчався в мукомольному технікумі. Трохи пам'ятаю його як веселого й жартівливого. Він був русявий, теж гарний. Я була мала, років 4, можливо, коли він при зустрічі у нас грався зі мною, підкидаючи вище своєї голови. І мені це дуже подобалось. Тому й запам'яталось.

Одного разу мене залишили у дедушки Терентія на ніч. Вранці я плакала за батьками. Дедушка з д. Колею намагалися мене заспокоїти, бавились зі

мною, пригощали чимось. Дедушка повів мене через свій город і садок до озера.

В 1939 р., перед війною, батьки мої збудували будинок. На входинах д. Терентій і бабушка Фрося подарували мені велику куклу. Він довго тримав мене на руках. Інших подарунків не пам'ятаю, то була моя єдина кукла в моєму довоєнному дитинстві.

А через 2 роки, 11 липня 1941 року, його не стало. Він працював у місцевому колгоспі бригадиром овочевої бригади. І щось таке трапилось на роботі з ним, тяжке щось підняв. Його не довезли до лікарні, майже миттєво помер.

Проїшли роки. Десь у 80-х роках одна бувша колгоспниця, яка потім працювала техробітницею у моїй школі, принесла мені фотографію. На ній був мій дедушка-бригадир зі своєю бригадою молодих колгоспниць. Серед них я впізнала цю Меланію Ісаківну Замкову і Сесь Галину, дружину Сесея Павла. Це дядько мого чоловіка. Всі вони уже покійні, а за віком були десь 1923–24 р. народження.

Розповідала мені Меланія Ісаківна, що Терентій Сидорович був хорошим, трудолюбивим, порядним чоловіком. В колективі його всі поважали. Був учасником ВДНГ в Москві, виростив високий урожай капусту.

Таким добрим і лагідним до мене я його запам'ятала. Тоді я була в нього єдиною онукою, з якою він грався. Менша була ще зовсім мала.

Трохи запам'ятала його похорони. Бачу його в домовині, що стояла на подвір'ї під великою розкішною грушею-дичкою. Було дуже спекотно. Багато

людей. Дуже плакали його сини, особливо прямо голосив д. Коля. Далі процесії не запам'ятала.

А згодом обидва його сини пішли на війну. Бабушка Фрося залишилась одна. Один син-воїн помер вдома. Довго чекала д. Колю, що, може, прийде живим. Хоч одержала звістку, що невідомо де загинув.

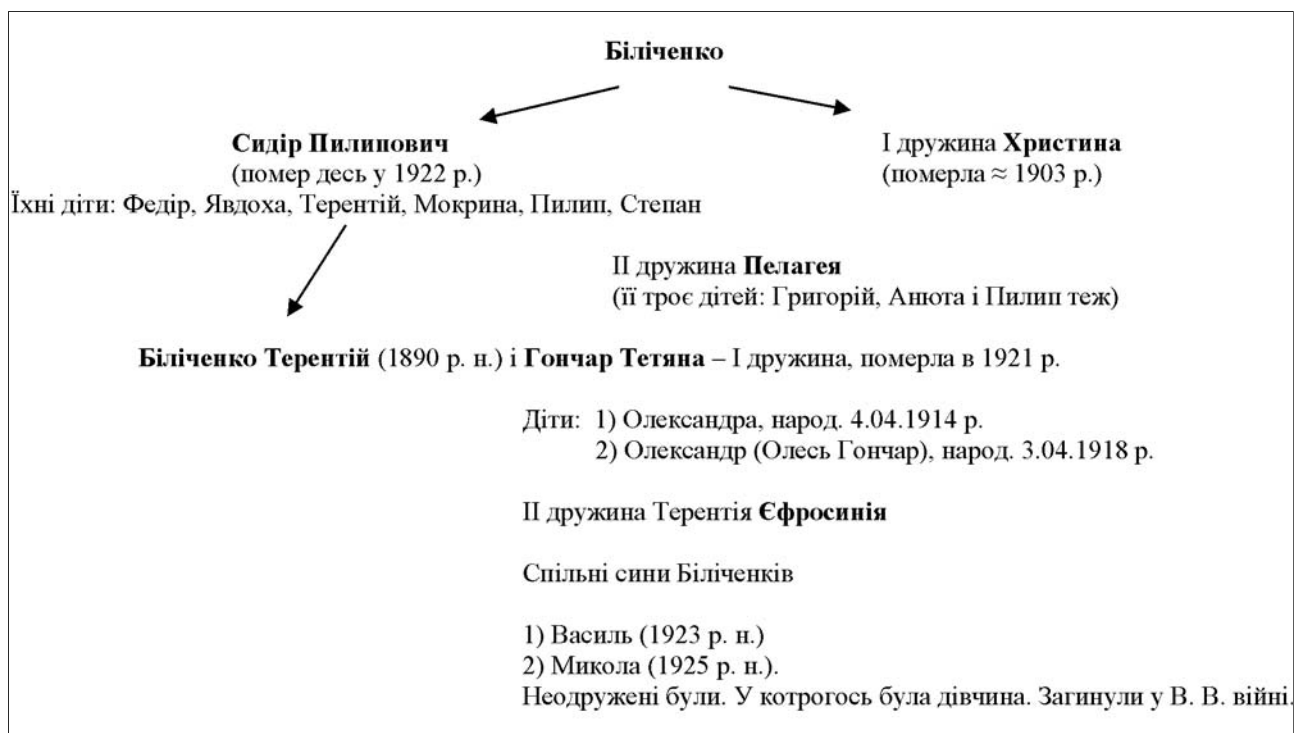
Років за десять до смерті, десь в 70-х роках, бабушку забрала до себе в Запоріжжя (здається, «Зелений гай») рідна племінниця Надія. Бабушкина сестра Ганна тоді вже померла. Надія була незаміжня, поховала й б. Фросю потім.

Проїшли роки. Я уже давно на пенсії. Одного разу я натрапила на один з томів, який видав наш райвійськкомат вдові загиблого в В. В. війні. Я поцікавилась цими списками загиблих воїнів і знайшла свого дядька Біліченка Миколу Терентійовича, який загинув 3 грудня 1943 р. в с. Недайвода Криворізького району Дніпропетровської обл.

В червні 2014 р. мій син Ігор повіз мене в Кривий Ріг, с. Недайвода. Знайшли пам'ятник захороненим воїнам, стоїть солдат і 2 ряди плит, на яких написані їх прізвища, ім'я та по батькові і дати смерті. Поклали квіти, сфотографували все.

До нас підійшла голова сільради Людмила Василівна (прізвище забула).

Вона коротко розповіла про той страшний бій, що відбувся в грудні 1943 року, показала на те поле широке, що видніється з села. Потім вона запросила нас до себе в сільраду. Ігор для їхньої школи віддав журнал, в якому є фотографія Олесея Гончара зі своїм братом Миколою Біліченком в молодості. Цей журнал видав наш Літературний музей Придніпров'я.

Деякі факти між іншим:

1) Цікаво, що у Христі, матері Терентія, був рідний брат Малий Нестір, який жив через 3-4 хати від Біліченка Терентія і Христі по вул. Рилєєвій. У Нестора була онука Галина Данилівна Мала, яка потім навчалась в ДДУ разом з Валентиною Данилівною Малою (тепер Гончар). <...>

2) Зведений брат Терентія – Пилип – потім став хрещеним батьком дяді Саші Гончара, рано помер. А мати хрещена Нечипоренко Домна, що жила по Чернігівській вул., одного разу зустрічалась з дяд. Сашею, це вже після війни, я пам'ятаю. Він подарував хрещеній квітчастий великий платок. Пам'ятаю, що про це мені також розповідала недавно її внучка Раїса, яку я навчала у свій час. Вона теж уже давно на пенсії. Я прийшла в школу працювати в 1960 р., а вона була випускницею.

3) У бабушки Фросі – мачухи – був брат Петро Бондар (чи Бондаренко, плутаю з прізвиськом сусідів моїх). Він працював директором МТС. Дедушка Петро (мамин дядько по мачусі) родичався з нами. Пам'ятаю його добре. Був спокійним і добрим чоловіком.

У них іще була рідна сестра Ганна, яка жила в Запоріжжі. Її я не пам'ятаю.

Потім, уже після війни, десь у 1970 році, бабушка Фрося переїхала жити в Запоріжжя до своєї племінниці Надії, сестри уже не було в живих. Там бабушка й померла.

4) Іще про Несторів – родичів Христі (матері Терентія). Так називали Малих, бо дід був Нестір.

Галина Данилівна працювала учит. укр. мови та літератури в СШ № 68 (вул. Каляєва, пам'ятаєте, що на Клиничку?). А її племінників (бо вона сама не була одружена, хворіла з дитинства, здається, поліомієлітом, це ви знаєте) я навчала, у Сергія – старшого – була і клас. керівником, здається, це мій II випуск був, Люба – менша племінниця. Хороші були діти.

Висновок, що у моєї мами й дяді Саші бабушки Христини дівоче прізвисько було Мала.

Розповідь Віри Сесь доповнює така (датована 24 листопада 2014 року) нотатка Валентини Гончар:

У книжці дніпропетровської письменниці Дори Калинової є свідчення, що другий син Терентія і Фросини Біліченко Микола похований під Кривим Рогом у братській могилі.

Коли була Віра Сова у нас в листопаді 2014 р., вона показувала фото братської могили, де стоїть прізвисько Миколи Біліченка (брат Олесь Гончара по батькові). Віра там була зі своїм сином Ігорем. Забула я назву села, де ця братська могила.

Олесь і Шура народились в хаті, яка є і зараз на Петрозаводській, на Оселедівці. Там жив батько Терентія Сидір з сім'єю.

Терентій працював на Комінтерні. Туди з дівчатами прийшла Тетяна. Її одну взяли з-поміж дівчат. І там, на заводі, Тетяна познайомилася з Терентієм.

Терентія поранило німецькою бомбою чи осколком на аеродромі, що був поблизу, і він там працював на якихось роботах. Рана була на нозі, поки довели в лікарню, він помер.

І коли дали наділ землі Терентію, почав будуватися. Там працював разом на будівництві хати. Пиляли щось важке. І Тетяна не витримала нежіночої праці, через якийсь час померла.

Валентина Данилівна описала «історію» оселі Біліченків:

Таня Сова жила в хаті Біліченків на Заломі (так звався той куток) з жовтня 1970 р. Зважаючи на те, що в Тані тоді була 3-х місячна дитина, а було скрутно жити, магазин далеко, топити нічим, вони прожили там недовго, потім хату Біліченка продали комусь, гроші передали Фросьці в Запоріжжя, яка на той час там жила.

На кладовищі, що на вулиці Петрозаводській, поховані батьки Олесь. Є фото, де три могили з хрестами. Мати Тетяна Біліченко, на табличці видно напис і дати народження і смерті. І фото Тетяни. На другій могилі батько Терентій, чітко видно на табличці дати 1890–1941 і напис «Биличенко» і фото військово у кашкеті і, здається, два на грудях георгіївські хрести. Третя могила сина Терентія і Фроськи – Біліченка (написано Биличенко) видно дати – 1922–1945. Тобто брата Олесь Гончара по батькові.

Доповнює подані вище «сюжетні лінії» ще одна розповідь, яку записала Валентина Гончар, – Тетяни Бондаревської, доньки двоюрідної сестри Олесь Гончара Ніни Горді. Ніна Яківна – донька старшого брата Тетяни Гончар Якова Гончара.

Коли дяді Саші було біля восьми років, родич – дядько Костя (чоловік тьоті Вусті – сестри матері Олесевої Тетяни) – привіз хлопчика в Ломівку до батька Терентія. Каже: «Оце ж Сашко – твій син». Терентій навіть не обійняв сина, тільки сказав, що великий виріс. Кості нічого не лишалося після такої зустрічі, як забрати назад хлопчика. І ось тоді вирішили на сімейній раді, що хлопчик матиме прізвисько не Біліченко, а Гончар.

Щодо смерті, то Бондаревська пам'ятає з розповідей старших, що було в Терентія С. щось зі шлунком, грижа чи що? Підірвався, щось піднімаючи, і помер під час німецької окупації. Говорили про нього, що був доброю, непоганою людиною, але боявся своєї дружини Фроськи, яка не захотіла, щоб Олесь жив у них.

Наведені вище записи доповнюють ті, які наведені в «Щоденниках»:

Дід мій (по батькові) Сидір Білий, очевидно, був з козаків. Може, лоцманував (на порогах). Всі

згадки, чуті в дитинстві, ведуть до цього. Пригадую щось біле й величне. Гору сивини. І в ній десь тане усміх. Коней любив. Здається, ними й промишляв.

...Зелене подвір'я, людина головата, сивочола, з ласкою бере мене на руки... [8 листопада 1967 року].

Дитяча пам'ять зафіксувала, а можливо, вимріяла цей життєвий епізод, бо, мабуть, не раз задумувався хлопець над тим, де його батько, яким був батьків батько. Хотілося Олесеві відчувати не лише міцне дядькове, а й батькове плече. 72-літній автор щоденників занотував до деталей розповідь сестри Олександри про дідуся Сидора, з котрим йому не довелося поспілкуватися й не пощастило відчутти того тепла, яким обдаровують діди-чоловіки своїх онуків-хлопчаків:

...А дід наш Сидір (батьків батько) жив у такій бідності весь вік... Як овдовів, мав на руках своїх дітей шестеро та взяв її (другу дружину. – М. С.) ще з трьома... А в дворі лиш коняка стара та в степу латочка гороху... Сім'я склалась величезна, але дружна, самих братів – і Нестір, і Степан, і Пимен та Іван, а серед них Терентій, наш батько, веселий чоловік, дуже його поважала громада... Взимку найраніше біг на Курячине (наше озеро), вирубував хрест із товстої криги, ще й буряковим квасом його підмальовував... Бідно, але весело, гарно люди жили [10 жовтня 1990 року].

Подамо, нарешті, віднайдений в архіві письменника запис із заголовком «Як ховали батька (нашого) (розповіла Шура, сестра)»:

Вийшов з дому на роботу (на аеродром) і вже від другого зводу вернувся:

– Давай на всяк випадок попрощаємось, старуха, бо такий неспокійний час.

Чула душа.

Понесла обідати – нема. Де він, де? Відправили в лікарню в місто. Довгі розшуки і нарешті знайшли: уже в часовні (морг).

Привезли, біля подвір'я зупинились, а в хату й не занесли: всі спішать, тривожно, евакуація...

Похорони.

І звідкись раптом... море людей! Косинки дівчачі...

Доки до кладовища донесли, тричі падали (нальоти літаків). А вставали і знов несли! І то вже був опір! <...>

– Так страшно було дивитись, як рвуть небо, рвуть як живе і виють, виють, бомблять мости...

А процесія несе на плечах садівника (бригадира садово-городної). Несуть прямо під ті літаки, наперекір їм – як свою волю й нездоланність, як знак того, що замирення з ними тут ніколи не буде...

Протест, що вилився в форму жалобної процесії...

Горить у небі сонце несамовите – сліпить людей, тривожне сонце війни, що раз-у-раз ніби вибухає... Свист, залізне виття, процесія падає, потім люди знову встають і далі несуть, повиту рушником своєю скорбну ношу...

Як свідчать архівні записи, Олесь Гончар хотів написати повість про дитинство, яке припало на голодні роки. Йому довелося пережити і той страшний 1932–1933 рік. А ще він хотів підготувати «художню автобіографію». Ось фрагменти-нотатки на ці теми:

Повість про Дитинство

Зробити виключно драматичною. Без ідилічності!

Плани до двору.

Розкуркулення.

Закриття церкви.

І – голод!

Дати на всю силу. Використати, може, й «Стокозове поле».

Трагедія голоду і як серед голоду розцвітає його перша юнацька любов! Фельдшерця юна приїхала з міста (практикантка). На квартирі в бабусі. І як він чує її присутність вночі. І як вона проводить його (вітряна місячна суха ніч!).

Пишуть, що були тоді зоряні красиві ночі – не було тоді зоряних ночей. <...>

* * *

Голодна весна

Все навколо хліба розгортати, будувати (як у Романі Степовому навколо яблук). Збираємо колоски з бабусею. А тоді викачка хліба. Федір подовий з містичними своїми відчуженнями. І нарешті – любов двох підлітків – голодна весна!

* * *

«Дитинство»

Голодна весна...

А потім – як наїлися нового хліба. Як поморда-тіли люди враз. Але в очах щось зосталось від того страшного... М'ясо на кістках виросло, але для душ пережите не минуло безслідно. Чогось бракувало очам цих розмордатілих людей.

* * *

«Ябл. д. <...>»

1933 рік. Його образ: дядько Павло на призьбі виминає з зеленого колоска зелене жито.

А в хаті дитя – образ 33-го; ще живе. Трісочки рук. І в черепі дитячим великі очі, Очі в черепі!

* * *

Голодна весна

Хтось повернувся з міста, розповідає, що й там голод. Люди мруть, як мухи. Буває хліб комерційний,

але черги такі, що і живих затоптують, душать на смерть. Їздять грузовики підбирають по скверах трупи. В одному жінку ще живу підібрали, кинули в кузов недбало і руку бортом прищикнуло. Закричала нелюдським голосом – була ще жива.

Р. С. Тільки в «Торгсинах» повно всього. За золото. А де його взяти?

* * *

Перед тим (перед весною голоду) змалювати стерні, кінець літа, і ми з бабусею колоски збираємо.

Які вони гарні, колоски. Тугі, вусаті, присмажені... <...>

* * *

«Вінок з дитинства»

Так назвати (або дати підзаголовок) цикл оповідань про дитинство. Або ще «Новели ранкової зорі». Або «Як на довгій ниві».

Почати: Літо. Сінокос на Фонді.

Марійка Бабич.

Потім: зима. Вони прийшла до школи в тривозі, заплакана.

Їх розлучили. Вона – його маленька юна любов.

Книжка складатиметься з 12-ти новел.

Таких (орієнтовно):

1. Зелена неділя.

2. Бабуся (весь характер, все життя).

3. Вчитель.

4. Дядько і тітка.

5. Роман Степовий (яблука на стовпчиках) і Миша Юхремович.

Бабуся: – Дядько в тебе вітер! В нього сім п'ятниць на тиждень.

Нишком, соромливо Бабуся просять показати їй азбуку. І він зрозумів, що це мрія, тоска всього її темного життя. Ні, це він зрозуміє пізніше, а тепер просто показав Бабусі: – Оцей бублик – це «О».

Розповісти, як вчилася вона від онука грамоти, азбуку, ховаючи від дідуся і плачучи, що в молодості за наймами не могла вчитись.

І якби моя воля, я ставив би її поряд з великими гуманістами таких, як оця жінка, що все життя не покидала свого села і з усіх літер абетки встигла вивчити тільки «О».

Ось чому я хочу розповісти про неї. І ось чому це слово Бабуся я пишу з великої літери.

Ось Бабуся збираються до церкви:

– Піду хоч подивлюся на людей.

Запинає мене Бабуся в хустку, дивиться й плаче.

Бо на свою матір я схожий. Дочку Бабусі нагадую:

– Вилита ж Тетянка!

– Де ж це ти так забродився, забейкався, – кажуть якось мені.

Життя довкола складається з того, що люди падали, вбивались і оживали.

Бабуся з гарби впала, вбилась. Одужала.

Дядько з горища лантух подають, опустили, і він заревів звіринно, наче переламали хребта – так зігнувся і плакав од лютого болю – на нього страшно було дивитись. А проходило кілька днів і вже встав, пішов.

Смерть Леніна і як Бабуся плачуть. Щось страшне. Світ зимовий притемнів. Наче повечоріло дочасно.

В колективізацію 25-тисячники приїхали допомагати сіно косити. Робітник сідає скидати, підтягує пояс міцно. А дід сільський сідає поганяти, щоб ухенькати робітника. А цей після роботи:

– Ви, діду, коней пожалійте, он у милі. А нас не візьмете. Ми ж удвох міняємось...

Поїздка на Жовтневе свято в Козельщину (з тіткою й дядьком). Як радів. Які райдужні мрії. Щасливий був. А вони взяли його, виявляється, замість цуцика. Заставили коняку стеретти. <...>

Намір, про який ідеться, був серйозним. Віднайдено й інші нотатки із серії «Дитинство», які вдалося «повизбирувати» в родинному архіві письменника:

Написати автобіографію (у формі стислої повісті).

Як мати почала дівчиною служити в Катеринославі.

Дід Сидір, що вів родовід свій від запорозьких козаків.

Наділ землі і нова хата. Горе. Бабуся. Мачуха.

Приїзд дядька Якова. Як біг за возом, плакав.

Як скніла душа за бабусиним краєм.

Як потім метрики одержав у Сухій від Міші Юхремовича...

І став сухівщанином.

* * *

Писати автобіографію

1. <...> Задум книги, яка потім стане, можна вважати, «Пр-цями».

2. Демобілізація. Харків. Руїни. Біль втрат.

У сестри діти. Заводський виселок.

3. Критика «Модри Каменя». Пережив тяжче, ніж коли був під кулями. Бо тут було несправедливо.

Підтримка друзів.

4. Про бабусю – найсвітлішу людину мого дитинства. Рік народж.

* * *

Автобіографія

Початок дати розповіддю:

Бабуся: Звідки я взявся?

І все в їхній інтонації про Маму, як тато носив її, хвору, на руках (така стала легка) і аж поки дідусь запряг коня: поїхав – забрав...

Олесеві Гончару багато інформації про родовід виповіла його сестра Шура. Коли вона приїздила до Києва, мовиться у щоденниковій нотатці від 21 травня 1995 року, то щоразу привозила із собою весь епос Ломівки – «різні бувальщини, ломівські історії, міфи, віщі сни ллються з вуст оповідачки невпинною рікою». Усе почуте він об'єднав у такі біографічні сюжети. Один із них названо «Мамина пісня (сестра розповідає)», другий – «Як батько колодязь копав»:

Мамина пісня (сестра розповідає)

Спершу жили, як одружились, у комірчині дідуся Сидора. Коли я народився, мама кумою взяла свою подругу Домаху, теж полтавську і теж заводську робітницю, а от коли зайшла мова про кума – вагались, кого взяти?

А тут Яворницький у двір, який з батьком дружив («батько до людей був дружельюбний...»).

Так і став майбутній автор цих рядків хрещеником Яворницького.

Тітка Домаху була, як і мама моя, висока, ставна, а єднало їх те, що були однакової долі обидві. Прийшли з полтавського шляху сюди наймичками, а потім разом на завод, а потім заміжжя... І жили на одній вулиці.

Мама, коли вже нездужала, стала легка, як пір'їна, – тато брав на руки й по хаті носив. Посадить на лежанці, а вона візьме мене, дворічного, пригорне і затужить піснею:

«Ой буду ж я буду неділеньки ждати,
Чи не прийде моя ненька мене провідати.
Ой буду ж я буду ще й другої ждати,
Чи не прийде мій батечко мене провідати...
Ой буду ж я ще й третьої ждати,
Чи не прийде мій братонько мене провідати...
Ой братик не прийде, бо дома немає,
Сестриця прийшла б, так дороги не знає...»

– А після цього вхопить тебе, пригорне та як заплаче, заплаче, – розповідає Шура. – Пізніше, як бабусю спитали про ту пісню полтавську, то вони сказали: «Нема в нас такої... То вона сама склала».

З горя склала.

– А братонько, то ж дядько Яків, що саме на війні був, а сестриця, то ж тьотя Вустя, яка й справді дороги не знала, бо ні разу в Катеринославі не була...

Оцю пісню й записував Яворницький!

* * *

Як батько колодязь копав

Спершу була криниця внизу, аж біля Курячого.

– Рано встати треба – вибрати місце, де колодязь копати. Встав пішов дивитись, де роса найрясніша. Там і став копати. І вода – близько! І життя прожив, а колодязь не знає вичерпу!

Звідки навчивсь – по росі місце визначати? Може, теж Яворницький навчив?

Повертаючись до згаданої на початку публікації четвертої заповіді Господньої, скажемо, що Олесь Гончар виконав її. Попри те, що склалася вельми непрості взаємини (або майже ніякі – син бачив батька кілька разів, не відчув ні граминочки тепла від нього), Олесь Терентійович не звинувачує Терентія Сидоровича в тому, що сталося, він розуміє його, отже, і прощає йому. Жаль лишень, що не з'явився твір на тему дитинства. Мабуть, ця розповідь була б густо огорнута і сумом, і болем. А може, письменник свідомо обходив її, не хотів переживати ще і ще раз гіркоту днів і років. Принаймні це засвідчують архівні «окрайці думок». Та й із них, за умови скрупульозного вивчення, можна створити автобіографічну повість про людину, яку заслужено поіменовано совістю української нації.

